

ՀԱՆԴԵՍ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

(Քաղաքում Ի Ս. Օրոտիկոսի խոստովանութիւնէ Ի՞մ գրոց) :

Ժամանակն ի՞նչպէս կը չափոռի . —
... Ո՛վ Տէր , մենք աղէկ կը զանազա-
նենք ժամանակաց խտրոցներն , և զա-
նոնք մէկմէկու հետ կը համեմատենք
և կը բացատրենք իւրաքանչիւրին աւե-
լին կամ նուազն : Կը չափենք նաև թէ-
քանի աստիճան՝ ժամանակ մը կարճ է
կամ երկայն քան զմիւսն . և կ'ըսենք .
կրկին է , եռապատիկ է , կամ կէս , և
կամ թէ զուգահաւասար : Բայց մենք
կը չափենք միայն զժամանակն զգալով
իրեն անցնիլը . վասն զի զանցեալն՝ որ
ոչ ևս է , և զապագայն՝ որ նոյնպէս չէ
ինչ , ո՞վ կրնայ չափել , երբեղի է ըսել
թէ ոչինչն կրնայ չափուիլ . ո՞վ կը հա-
մարձակի : Ուրեմն ժամանակն կրնայ
միայն ըմբռնելի ըլլալ և չափուիլ երբ
անցնելու հետ է . և ոչ ևս երբ անցած
է , վասն զի ոչ է :

Անցեալն ոչ ապագայն ո՞րք եմ . —
Կը խուզարկեմ միայն , ո՞վ Հայր , և ոչ
թէ կը հաստատեմ . զու Աստուած իմ
հսկէ վրաս և առաջնորդէ ինծի : Ո՛վ
կը համարձակի ժխտել զոր ես 'ի ման-
կութենէ սորված և մանկանց վարդա-
պետած եմ , այս ինքն՝ թէ երեք ժամա-
նակք կան , անցեալ , ներկայ և ապա-
գայ , և ըսել թէ ներկայն միայն կայ ,
միւս երկուքն ոչ ինչ են : Գուցէ ճշ-
մարիտ է , թէ անոնք ևս կան , և թէ
ժամանակն անձանթ առանձնոցէ մը
յառաջ կու գայ , յապագայէն ըլլալով
ներկայ . և թէ կ'երթայ կը խորասուզի

ուրիշ անձանթ առանձնոցի մը մէջ ,
երբ 'ի ներկայէն կ'ըլլայ անցեալ , Էւ
իրաւցնէ երբ ապագայն իրօք չկայ , ուր
տեսան զայն ուրեմն անոնք՝ որ դուշա-
կեցին . և անոնք որ անցելոյն վրայ կը
խօսին՝ ճշմարտախօս կ'ըլլային արդեօք ,
եթէ իրենց մտացն առջև չունենային
զայն :

Եթէ այս երկու ժամանակներս իրա-
պէս չըլլային պիտի չկարենային մեզի
տեսանելի ըլլալ : Ուրեմն անցեալն ալ
ապագայն ալ էութիւն մ'ըլլալու են :

Թէ ի՞նչպէս անցեալն և ապագայն
մեզի ներկայ եմ . — Սակայն ներէ ին-
ծի , ո՞վ Տէր , քննել դեռ ևս , և օգնէ ,
ո՞վ յոյս իմ , որպէս զի իմ ճիգնս զիս չը
չփոթէ : Եթէ իրօք կան ներկայն և ա-
պագայ , կ'ուզեմ գտնել թէ ուր են :
Իսկ թէ առ ժամս չեմ կրնար , բայց
գիտեմ , թէ ուր ալ ըլլան ապագայ և
անցեալ չեն , այլ իբրև ներկայ . վասն
զի եթէ և անդ ապագայ են՝ իրօք չը-
կան դեռ . և եթէ անցեալ՝ այլ ոչ ևս
են : Ուրեմն ուր ալ ըլլան , և ինչ ալ
ըլլան միշտ ներկայ են : Թէպէտ և երբ
մենք զճշմարիտ անցեալ իրք կը պատ-
մենք , ասոնք մտաց յիշողութենէն կը
քաղուին , այլ ոչ թէ իրենց իրականու-
թիւնն՝ որ անցաւ , այլ խօսքերն , որը
'ի նոյն պատկերաց ծագելով , և անցնե-
լով 'ի զգայարանս՝ տպաւորեցին մեր
հոգւոյն մէջ անոնց հետքը : Այսպէս իմ
մանկութիւնս որ անցաւ , յանցելոյն

մէջ թաղուած է և իրօք ոչ ևս է, սա-
կայն երբ կը մտածեմ և կը պատմեմ
ներկայապէս կը տեսնեմ անոր պատ-
կերը, վասն զի դեռ չկը տեսէ իմ յիշ-
դութեանս մէջ:

Բայց մի և նոյն կերպով կը մեկնուի
նաև ապագայից գուշակութիւնն, այն-
պէս որ կարենայ մէկն յառաջածանօ-
թութիւն ունենալ այն իրաց պատկե-
րացն, որպէս թէ ըլլային որք դեռ չկան
իրօք: Կը խոստովանիմ, ո՛վ Տէր, թէ
չեմ գիտեր: Իմ գիտցածս այս է. թէ
յաճախ ինչ որ պիտի գործենք՝ նախ
անոր վրայ կը մտածենք, և թէ այս
մտածութիւնս ներկայ է, մինչդեռ մտա-
փուած գործն դեռ չկայ իրապէս. վասն
զի ապագայ է, և պիտոր ըլլայ ձեռն՝ի
գործած առնելուս պէս. վասն զի այն
ժամանակ ալ ապագայ չէ, այլ ներ-
կայ:

Ինչ ալ ըլլայ այս ապագայի յառա-
ջածանօթութեան իսկութիւնն, ան-
շուշտ եմ թէ ուրիշ կերպով չկրնար մե-
զի տեսանելի ըլլալ, բայց եթէ ինչպէս
որ է, և այն որ է՝ ալ ապագայ չէ, այլ
ներկայ:

Երբ խօսակցութեան մէջ կ'ըսենք թէ
ապագայն կը տեսնուի, ոչ թէ այն բանն
կը տեսնուի՝ որ դեռ չկայ և միայն
կը յուսացուի, այլ գուցէ անոր պատ-
ճառն և նշաններն կը տեսնուին, որք
արդէն կան. և որուն համար ոչ թէ
ապագայ՝ այլ ներկայ են յայտ յայնս
խոկացողին, որ կը հետեցընէ թէ ինչ որ
'ի միտան կ'իմանայ պիտի իրագործուի:
Այս մտածութիւնս կայ յառաջուց
մտքին մէջ, և առ այս գուշակողն ներ-
կայ կը տեսնայ զայն:

Ի մէջ այլոց օրինակ մը միայն՝ի մէջ
բերենք: Արշալոյսը տեսնելով՝ արևուն
եկը կը գուշակեմ. Տեսածս՝ ներկայ
է, իսկ գուշակածս՝ ապագայ: Ոչ թէ
արեգակն որ արդէն կայ, այլ անոր
եղքն՝ որ դեռ չկայ: Նոյն իսկ եկը չէի
կրնար գուշակել, եթէ չունենայի իմ
մտքիս մէջ անոր պատկերն, ինչպէս
հիմա խօսած ժամանակս ունիմ: Բայց
արշալոյսն՝ զոր ես կը տեսնամ յերկինս,

ոչ թէ արևուն եկքն է՝ կարապետելով
այնմ, ինչպէս և ոչ այն պատկերն, զոր
հոգւոյս մէջ նկարուած ունիմ, այլ այս
երկու իրաց գուգընթացութիւնն, որ
կու տայ ինծի ըսել թէ արեգակն պիտի
ծագի:

Ուրեմն ապագայն դեռ չկայ իրօք.
ուրեմն ոչ ինչ է. ուրեմն չկրնար տես-
նուիլ. բայց կրնայ գուշակուիլ՝ի ներ-
կայ և յերևելի հանդամանաց:

Ապագայի գիտութեան վրայ. —
Բայց ըսէ ինծի, ո՛վ թաղաւոր արարա-
ծող, ինչպէս կ'ուսուցանես մարդկանց
զհանդերձեալն, դու որ կը հրահան-
գես քու մարգարէներդ: Ինչ վարդա-
պետութիւն է այն որով դու զապա-
գայն կը յայտնես. դու կ'ըսեմ՝ յորում
ամենին ապագայ չկայ. կամ ինչպէս
կ'ուսուցանես զներկայն ապագայ ի-
րաց. վասն զի բան մը որ չկայ չկրնար
սորվուիլ: Այս վարդապետութիւնս իմ
հասկըցողութենէս շատ հեռու է և կա-
րողութենէս շատ վեր է, և անոր չեմ
հասնիր, բայց միայն քու շնորհքովդ
պիտի կարենամ գիտնալ, երբ շնորհես
ինծի, ո՛վ լոյս՝ իմ նուաղեալ աշացս:

Ինչպէս անուանակոչելու է ժամա-
նակին տարբերութիւնը. — Արդ ալ
այսման և է բացայայտ, թէ ապա-
գայն ու անցեալն իրօք չկան. և թէ
ճիշդ կերպով կարելի չէ ըսել թէ երեք
ժամանակք կան, անցեալ, ներկայ և
ապագայ: Բայց թերևս անճիշդ չըլլայ
ըսելն, թէ երեք ժամանակներն ասոնք
են. ներկայ՝ անցելոյն, ներկայ՝ ներ-
կային, և ներկայ՝ ապագային: Երեք
տարբեր բաներ են ասոնք, կը տեսնեմ
ես, բայց միայն՝ի միտս: Ներկայ ան-
ցելոյն է յիշողութիւնն, ներկայ ներ-
կայի՝ է յանդիմանատեսութիւնն, իսկ
ներկայն ապագայի՝ է ակնկալութիւնն:
Եթէ այս այսպէս կրնայ ըսուիլ, կը
ճաննամ ես ալ և կը խոստովանիմ, թէ
երեք ժամանակք կան. կը հաւանիմ
նաև թէ անճշգորէն կրնայ ըսուիլ՝ ա-
սոնք են երեք ժամանակքն, այսինքն՝
անցեալն, ներկայն և ապագայն: Այս

չէ ինչ կարևոր, ուստի չեմ ուզեր հա-
կառակիլ և ոչ ալ իբրև սխալ գէմ բո-
ղոքել. միայն թէ ինչ որ կ'ըստուի, այն-
պէս ալ հասկըցուի, այսինքն՝ թէ այն որ
պիտի գայ, և այն որ անցաւ՝ բոլորովին
ոչինչ են : Շատ քիչ են իրաւցընէ այնք
որոնց վրայ խօսուի ճշգիւ, այլ շատ
բանի վրայ անճշգիւթեամբ կը խօսուի,
սակայն կը հասկըցուի՝ ինչ որ կ'ուզեմք
հասկըցնել տալ :

Ինչպէս չափեցու է գծամանակ . —
Քիչ առաջ ըսի, թէ մենք այն ատեն կը
չափենք զգծամանակն՝ երբ կ'անցնի . և
կ'ըսենք թէ այս ժամանակս կրկին կամ
աւելի երկայն և կամ կարճ է, կամ հա-
ւասար են մէկմէկու . և նոյնը կրնամք
ըսել նաև ժամանակաց ուրիշ փոքրա-
գոյն մասանց համար՝ այս կերպով չա-
փելով զանոնք : Ուրեմն՝ ինչպէս կ'ըսէի,
ժամանակն իւր անցնելէն կը չափուի :
Եթէ մէկն առարկելու ըլլայ ինծի, ուս-
կից գիտես դու . կը պատասխանեմ. գի-
տեմ տեսնալովս որ կը չափուի, զոր չենք
կրնար ընել անցելոյն և ապագային, որ
չեն ինչ :

Բայց ինչպէս կրնայ չափուիլ ներ-
կայն՝ որ ամենեւին միջոց (տեղդութիւն)
չունի : Կրնայ չափուիլ իր անցնելուն
ժամանակ, վասն զի անցնելէն ետքն
ալ չափի տակ չիկնար, վասն զի ալ բան
մը չկայ չափուելիք : — Բայց ուստի
կու գայ, ուստի կամ ուր կ'անցնի, չա-
փուելուն ժամանակ : Ուստի կու գայ,
եթէ ոչ ապագայէն, ուստի կ'անցնի,
եթէ ոչ ներկայէն . և ուր կ'երթայ՝ եթէ
ոչ յանցեալն : Ուրեմն ըսել է թէ անկէ
կուգայ՝ որ դեռ չկայ, անկէ կ'անցնի՝
որ միջոց չունի . և յայն կը դիմէ՝ որ ալ
չկայ, Բայց սակայն ինչպէս կը չափենք
մենք զգծամանակն՝ բայց եթէ այլ և այլ
տեղդութեամբն . վասն զի ինչ է որ
կ'ըսենք թէ սոսկ է, կրկնապատիկ, ե-
ռապատիկ, հաւասար, և ուրիշ ինչ
նմանորինակ բացատրութիւն որ կ'ը-
նենք, եթէ ոչ ժամանակի մասնական
միջոցք կամ տեղդութիւնք : Ինչ միջոցի
մէջ ուրեմն կը չափենք զգծամանակն որ

կ'անցնի . արդեօք յապագայն, յորմէ կը
ծագի . բայց բան մը քանի որ չկայ՝
չկրնար չափուիլ արդեօք ի ներկայն՝
ընդ որ կ'անցնի . սակայն անմիջոցն չը-
կրնար չափուիլ . Արդեօք յանցեալն
յոր կ'ընթանայ . բայց ինչպէս կրնանք
չափել զայն, որ ոչ ևս է :

Աստուծմէ կը խնդրէ որ ձանցընէ
իրեն այս գաղտնիքս . — Եռանդագին
կը փափաքի իմ հոգիս այս դժուարա-
կընճիւն գաղտնիքս իմանալ, ով Տէր
Աստուած, բարեգութ Հայր իմ . մի
զլանար իմ փափաքանացս, կ'աղաչեմ
Քրիստոսի սիրոյն համար, այս ծանօ-
թութիւնս՝ որ սովորական է և անյայտ,
տուր ինծի կարողութիւն թափանցելու
յայն և քու բարեգութութեանդ լուսով
պոյծառ նկատել զայն : Առ օ պէտք է
դիմեմ ես : Առ օ քեզմէ աւելի կրնամ
արդիւնաւոր կերպով խոստովանիլ իմ
տգիտութիւնս . որ չես ձանձրանար իմ
եռանդնարորոքը հետազօտութեամբս
յուսումն Ս . Գրոց : Տուր ինձի զայն զոր
կը սիրեմ . վասն զի կը սիրեմ, և ի քէն
է այդ սէր : Տուր ով Հայր . որ արդարև
« դիտես պարգևս բարիս տալ որդոց
քոց » . տուր՝ վասն զի սկըսայ քննել
և ի տազնապի եմ, մինչև որ պարգես,
ի սէր Քրիստոսի և յանուն Սրբոյն սրբոց
կը խնդրեմ, որ ոչ դը ընդդիմաբանէ ին-
ծի . « Եւ ես հաւատացի, վասն որոյ և
խօսիմս իսկ » : Այս է իմ յոյսս և ի սոյն
կ'ապրիմ, թէ պիտի զմայլիմ՝ ի վայելան
Աստուծոյ :

« Ահա չափով եղիր զաւուրս իմ », և
կ'անցնին . բայց թէ ինչպէս՝ չեմ գի-
տեր, Եւ միշտ ատեն՝ ատեն, ժամանակ՝
ժամանակ, կ'ըսենք : Ո՛րչափ ժամանակ
է որ այս դը այսպէս խօսեցաւ . որչափ
ժամանակ կայ որ այն դը զայն ինչ ը-
րաւ . ո՛հ, որչափ ժամանակ կայ՝ զոր
ես չեմ տեսած : Եւ դարձեալ, թէ այս
վանկս որ երկայն է՝ երկու ժամանակ
ունի . և այն որ կարճ է՝ մի միայն ¹ :

¹ Ըստ լատին լեզուի բնութեանն է գլխաւո-
րապէս այս խորհրդածութիւնս, յորում ինչ-
պէս յայտն է, սուղ և երկար վանք կան ի
բառս :

Այս բաներս կ'ըսենք և կը լսենք, կը հասկըցուին և կը հասկընանք. վասն զի ամենապայծառ և առ հասարակ սովորական են, և միանգամայն սաստիկ խորթին են և նորօրինակ :

Թէ ի՛նչ է ժամանակն. — Լսեցի ի մատուռն անձէ մը, թէ ժամանակն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ արեգական, լուսնի և աստեղաց շարժումներն ¹. և համոզուեցայ ամենևին : Վասն զի ինչո՞ւ համար ամենայն մարմնոց շարժումներն ժամանակ պիտի չըլլայ : Եթէ շիջանէին երկնից լուսատուներն, և փոխանակ առնոց՝ բրտի մ'անիւն սկըսէր հոլովիլ, ալ ժամանակ պիտի չըլլար անոր հոլովումները չափելու, և ըսելու թէ կամ հաւասար միջոցի մէջ կը կատարուին, և կամ — եթէ անիւն երբեմն ծանր դառնար և երբեմն երազ — թէ իւր շրջաններէն ոմանք աւելի երկայն և ոմանք կարճ են : Կամ այս բաներս խօսած ատեննիս, ալ ժամանակի մէջ պիտի չխօսիմք, և պիտի չըլլան մեր խօսակցութեան մէջ վանկերէն ոմանք երկայն և ոմանք կարճ, աւելի կամ նուազ ժամաշակով : Ո՛վ Աստուած իմ, այս պզտիկ օրինակովս ճանչցուր մարդկանց փոքր և մեծագոյն իրաց ընդհանուր ծանօթիւնները :

1 Արիստոտէլ և իւր համախոհք կ'ըսէին թէ մարմնոց շարժումներն է ժամանակն, կամ թէ այն շարժմանց թիւն : Բայց սխալ է այս. նոյն վասն զի շարժումներն բազմաթիւ և դանդաղան տեսակ ըլլալով՝ ի հարկէ անոր գաղափարն ալ դանդաղան և փոփոխական պիտի ըլլայ. մինչդեռ ընդհակառակն ժամանակն գաղափարն անփոփոխ է և պարզ : Երկրորդ, եթէ համարենք թէ հոգեկան էակք միայն ըլլային այն ատեն ըստ արիստոտէլեան գրութեան շարժումը պիտի չըլլար, վասն զի ըստ իրենց՝ շարժումն նիւթական էակաց միայն յատուկ է. իսկ ժամանակ ընդհակառակն կ'ըլլար գաղափար, եթէ նիւթական արարածք ալ չըլլալու ըլլային : — Գաղափար, ժամանակը չափելու համար շարժումը կը գործածենք, և շարժումները չափելու համար՝ զգամանակ. ուստի յոյի շրջան ըրած կ'ըլլային եթէ փ և նոյն բանն ըլլային : Ուրեմն ասկէ ալ յայտնի է թէ տարբեր բաներ են ժամանակն և շարժումն, թէպէտ և մեկմեկու հետ սերտ յարակցութիւն ունին :

ՊԵՐՎ Ս.

« (Են) լուսաւորք ՚ի հաստատութեան երկնից ՚ի լուսաւորութիւն ՚ի վերայ երկրի . . . ՚ի նշանս և ՚ի ժամանակս և յաւուրս և ՚ի տարիս ¹ » : Կան անշուշտ և ես ամենևին չեմ ըսեր, թէ բրտի առնոցն շարժումներն ըլլայ օր, և ոչ իսկ ժամանակ՝ ինչ ալ ըսէ ինքն :

Ես կը փափաքիմ գիտնալ ժամանակին զօրութիւնն և բնութիւնը, որով մարմնոց շարժումները կը չափենք, և կ'ըսենք, օրինակի համար, թէ այն ինչ կրկնապատիկ երկայն է քան զայս : Արդ կը հետազօտեմ, վասն զի օր ըսելով միայն արևուն կացութիւնն չի, մացուիր երկրիս վրայ, որով օրը գիշերէն կը տարբերի, այլ նաև իւր բոլորական շրջանը մէկ ելքէն մինչև միւս ելքն, որուն համար կրսենք, Այսպիսի օրեր անցան, հասկընալով միանգամայն գիշերներն ալ, որոնք անոնց հետ կապակցեալ են, — կը հետազօտեմ ուրեմն թէ օրն արևուն շարժումներէն յառաջ գալով, և անոր բոլորական ընթացքէն՝ մէկ ելքէն ցմիւսն, արդեօք շարժումներն է օրն, թէ շարժման տևողութիւնն, և կամ թէ այս երկուքն ի միա, սին : Եթէ առաջինն ըլլար, արեգակն իւր ամբողջական ընթացքն եթէ նաև մէկ ժամուան մէջ կատարէր՝ այն պիտի ըլլար օրն : Եթէ տևողութիւնն, ուրեմն պիտի չըլլար օրն, — եթէ մէկ ելքէն տեսու ցմիւսն այնպիսի կարճ ըլլար տևողութիւնն որչափ է մէկ ժամն, — բայց եթէ երբ արևն քսանուշորս անգամ ընէր իր շրջանը : Իսկ եթէ երկուքն ՚ի միասին, եթէ արևն իւր բոլորական շրջանը մէկ ժամուան մէջ կատարէր՝ այն պիտի չկոչուէր օր, և ոչ յետ մտից արևու, ժամանակի այն տևողութիւնն որ պէտք էր արևու իւր շրջանը ամբողջացնելու համար :

Միայն չեմ հետազօտեր արդ թէ ինչ բան է օրն. այլ թէ ինչ բան է ժամանակն, որով չափելով արեգակնային հոլովումները՝ կատարուած է այն, կ'ըսենք, կէս ժամանակի մէջ, նուազ քան

զտվորականն, համարելով թէ կատարէ այնչափ ժամանակի մէջ՝ որչափ որ կը պահանջուի 12 ժամու տեղով թեան . և բազդատելով ժամանակին այս տարբերութիւնը՝ կ'ըսենք թէ մին՝ կրկին է միւսոյն, երբ արեգակն մէկ մ'այս, մէկ մ'ալ այն ժամանակի մէջ մէկ ելքէն մինչև միւս ելքն իր չըլանն ընէ : Ոչ ոք ապա ըսէ ինծի, թէ ժամանակը՝ երկնային մարմնոց շարժումներն են : Վասն զի, երբ արևն զադրեցաւ իւր ընթացքէն այն մարդուն արօթընդն, որ կ'ուզէր ամբողջանել իւր պատեւրագական յաղթանակը, իրացնէ արևն կեցաւ, բայց ժամանակն կ'ընթանար . և այնչափ ժամանակի մէջ որչափ որ պէտք էր, այն պատեւրագմն կատարուեցաւ : Ասկէ ուրեմն ես կը հետեցնեմ՝ թէ ժամանակն տարաճութիւն մ'է : Բայց աղէկ կը տեսնեմ ար-

1 Շատ փափագէիք է Ս . Օդոստինսկի պէս զբարւոր հանձարով մը բնազանցութեան ասպարիսն մէջ այսպիսի դժուարին նեւթոյ մը իսկութիւնը սահմանելու, մասնաւորաւ եթէ մասնակիս կերպով զայն որոշած ըլլար : Վասն զի բառա Տարածութիւն՝ շատ ընդհանուր ըսուած է և այլ և այլ բանի կրնայ պատշաճիլ . որով ժամանակին դատելը դեռ կը մնայ ըստ իմիջ : Բայց այսու հանդերձ խոստովանելու ենք թէ որչափ որ ըստ ամենայնի բացայայտ է որոշել սահման չէ, սակայն վերլուծել ալ չէ : Եթէ ըստ իւր մտաց ըստաբանուի, մերձեցնելով արդի ողջամիտ իմաստասիրաց տուած սահմաններուն : Այսպէս Ալալտերի ինչ արգասեաց կամ յառաջածութեան կ'աշուանէ զժամանակ : Իսկ ուրիշ շատերն ինչ արտաբերենք և կ'ըսեն : Բայց ասոնք ալ նոյնպէս անձիջց սահմաններն են . մասնաւորաւ վերջոյն առիւծ մեծ մտորութեան անդուռը մը բաց կը տեսնուի : Վասն զի արտաբերեն բառա կրնայ վերաբերիլ ոչ միայն այլալայկան իրաց, այլ նաև կարևոր և անայլալայկ էական . որով զԱստուած ժամանակի տակ ձգած կ'ըլլայ, որ անտեղի է ամենեկին :

Սակայն քան զամենն աւելի Պալմէս սպանիացի հանձարեղ փիլիսոփային տուած սահմանն ընտրելի կը համարուի, որ կ'ըսէ թէ Ժամանակն է ինչոյ յաւրդութիւն . այսինքն է հուժեան մը յաշուութիւն և փոխադարձ ուղեւորութեան մ'յեղութիւն սինդիքն : Բայց աւելի ճշգուծեան համար՝ եթէ աւելցնենք այս բառա այլալայկ իրաց, որ յարակից է յաւրդութեան, ասով կարևոր էական Աստուած ազատ կը մնայ ժամանակէն : Այս

գեղը, թէ ինծի այսպէս կ'երևի : Դու ճանչցուր ինծի, ով ճամարտութիւն և լոյս :

Արդեօք ժամանակն է՝ չափ շարժման . — Եթէ մէկն ինծի ըսելու ըլլար, թէ ժամանակն է մարմնոց շարժումներն, կ'ուզես դու, (ով ճամարտութիւն) որ ես անոր հաւանէի : Ոչ երբէք, վասն զի դու ըսիր թէ ամէն մարմին ժամանակի մէջ կը շարժի, և ես կ'ըմբռնեմ զայս . բայց թէ մարմնոց շարժումն է ժամանակ, զայս չեմ ըմբռներ . և դու ալ չոսիր : Վասն զի երբ մարմին մը կը շարժի, ինչպէս դիտեամ ես թէ որչափ ատեն շարժման մէջ հղած է, եթէ ոչ ժամանակով չափելով անոր շարժման սկսիլն և վերջանալը : Եւ եթէ ես տեսած չեմ անոր սկսիլն և չեմ տեսներ անոր դադրիլն, չեմ կրնար չափել զայն՝ որ դեռ կը շարժի, բայց եթէ երբ սկսայ տեսնել և մինչև որ դադրեցայ : Եթէ երկայն ատեն տեսայ, կ'ըսեմ միայն թէ երկայն ժամանակ դիտեցի . բայց ոչ թէ որչափ որ է : Վասն զի որչափ ըլլալն՝ համեմատելով կ'ըսենք, այնչափ որչափ է անիկայ . անոր կըրկինն և կամ թէ հաւասար : Իսկ եթէ

տուեալ սահման՝ ժամանակին վերացեալ էութիւնը կը նշանակէ կամ գաղափարը . ուստի թանձրացեալ կերպով իմանալու համար պէտք ենք ըսել, թէ Ժամանակն է իրական յաւրդութիւն ինչ : Այս ըստ այսմ՝ ինչպէս վերեւ ըսինք, շատ լաւ կը միաբանի, Հիպոկրատայ պատգամաբանին ժամանակին համար տուած սահմանն այս վերջնոյն հետ, որ ըստագոյն համարուածն է : Ըսել կ'ուզենք թէ Տարածութեան բառն եթէ վերացական իրաց կամ մտաց վրայ առնելու ըլլանք, ինչպէս Ս . Օդոստինսկի ալ կ'ըսէ, թէ կրնայ մտաւոր կերպով ալ առնուիլ, ժամանակին գաղափարը կ'ըլլայ այն, վասն զի մարդու միտքն ալ գաղափարական յաւրդութեան անընդհատ հանդիսանար մ'է : Իսկ եթէ 'ի թանձրացեալն առնելու ըլլանք՝ ճիշդ կը համապատասխանէ վերի ըսածին, այսինքն թէ ժամանակն է իրական յաւրդութիւն իրաց : Վասն զի եթէ իրական է՝ նոյն տարածութիւնն է . իսկ եթէ տարածութիւն է՝ ուրեմն ուրիշ բան չէ ժամանակն բայց եթէ մի և նոյն իրաց տարածական յաւրդութիւն . ուրովհետեւ ժամանակն վերացմամբ իրաց՝ ինքն յինքեան բան մը չէ :

պարբերական շարժումն տալով մարմնոյ, կարենանք աչքով տեսնել միջոցին այն կէտն՝ ուստի կու գայ և ընդ որ կ'ընթանայ շարժուն մարմինն կամ աւոր մէկ մասն, կրնանք ըսել թէ այն մարմնոյն շարժումն կամ անոր մէկ մասըն այս կիտէս մինչև այն կէտն՝ որ չափ տեսած է :

Ուրեմն այլ ինչ ըլլալով մարմնոյ շարժումն և այլ ինչ որչափ տեսելու չափն, ո՞վ չտեսնար թէ առ ի կը պատշաճի ժամանակ անոնն : Վասն զի եթէ նաև մարմնոյ մը շարժումնքն երբեմն զանազան ըլլայ՝ երբեմն կայուն, սակայն ժամանակով ոչ միայն անոր շարժումնքն, այլ նաև անոր անշարժ կենալը կրնանք չափել, ըսելով՝ թէ այնչափ կեցաւ որ չափ շարժեցաւ, կամ թէ կրկին և կամ եռապատիկ աւելի քան զշարժին անշարժ կեցաւ : միով բանիւ ինչ որ կամ կ'իմանանք և կամ կը համարինք մեր չափովն՝ աւելի կամ նուազ, ինչպէս սուսմորական է ըսին :

Ուրեմն ժամանակն մարմնոյ շարժումնք չէ :

Լոյս կը խնդրէ Աստուծմէ. — Կը խոստովանիմ, ո՞վ Տէր, թէ գեռ չեմ գիտեր ինչ բան է ժամանակն. և միանգամայն կը խոստովանիմ, որ ստոյգ գիտեմ թէ ժամանակի մէջ կը խօսիմ առ քեզ, Տէր. և թէ երկայն ատեն է որ կը խօսիմ, և թէ այս երկարութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ տեղութիւն ինչ ժամանակի, իւր ինչպէս կրնամ գիտնալ զայս՝ ես որ ժամանակին ինչ էութիւն ըլլալը կ'անդիտանամ : Թերեւս գիտցածս չեմ կրնար բացատրել : ինչպիսի խեղճութիւն, որ չեմ գիտեր թէ ինչ է չգիտցածս : Ահաւասիկ առաջի Աստուծոյդ զի ոչ ստեմ. ինչպէս է լեզուս, այնպէս է իմ սիրտս : « Դու լուսաւոր առնես զճրագ իմ, տէր Աստուած իմ, լոյս արա ինձ 'ի խաւարի » :

Ժամանակն չէ չափ ժամանակի. — Միթէ անկեղծութեամբ չի խոստովանիր իմ հոգիս, ըսելով թէ ժամանակ կը չափեմ, կամ թէ իրաւընէ, Աս-

տուած իմ, կը չափեմ առանց դիտնալու թէ ինչ է չափածս : Ես որ ժամանակով կը չափեմ մարմնոյ շարժումնքը՝ չեմ գիտեր չափել զժամանակ : Ինչպէս կրնայի ես չափել շարժման տեղութիւնն և երկայնութիւնը՝ առանց չափելու զժամանակն, որուն մէջ կը կատարուին :

Բայց ինչ չափով կրնամ չափել զժամանակ : Թերեւս կարճ ժամանակ մը ըլլայ երկայնագոյն ժամանակի մը չափ, ինչպէս խորանարդն է չափ ձողաչափի : Բայց այսմ կարճ վանկով մը կը չափենք երկայն վանկ մը, և կ'ըսենք. այս՝ անոր կրկինն է : Բայց այսմ քերթուածի մը երկայնութիւնը կը չափենք տողից երկայնութեամբ, և տողից՝ ոտից երկայնութեամբ և ոտից երկայնութիւնը վանկերով, և երկար վանկերուն երկայնութիւնն ալ կարճ վանկերով. և այս ոչ թէ թղթի վրայ, և իբր տեղոյ հեռաւորութիւն, այլ ժամանակի վրայ, զոր կ'անցընենք զանոնք հնչելու համար : Բայց այսմ կ'ըսենք. ոտանաւոր մ'երկայն է այսչափ տունով, տուն մ'երկայն է այսչափ ոտքով, ոտք մ'երկայն է այսչափ վանկով, և վանկ մ'երկայն է վասն զի կարճի մը կրկինն է :

Սակայն այսու ժամանակին չափը չորոշուի. վասն զի կրնայ հանդիպիլ որ հանգստեամբ արտասանուած տուն մը աւելի ժամանակ անցընէ՝ քան թէ երկայն մ'արագութեամբ : Նոյնն ըսելու է նաև տաղի մը, ոտքի մը և վանկի մը համար : Ասիկայ ինձի ըսել կու տայ ուրեմն, թէ ժամանակն տարածութիւն մ'է : Բայց ինչ բանի տարածութիւն, չեմ գիտեր. և զարմանալի է՝ թէ չէ ինքնին մտաց (տարածութիւն) : Իրաւցնէ, ինչ բան կը չափեմ ես, գու ըսէ ինձի. ո՞վ Տէր, երբ կ'ըսեմ անորոշակի. Այս ժամանակս աւելի երկայն է քան զայն. — կամ նոյն իսկ որոշակի. թէ այս՝ աւոր կրկինն է : Գիտեմ թէ ժամանակը կը չափեմ. բայց ոչ թէ զապագայն՝ որ գեռ չկայ. ոչ ներկայն՝ վասն զի պարզ է. և ոչ անցեալը, վասն զի ոչ ևս է : Ինչ բան կը չափեմ ես ուրեմն : Արդէն

ըսի, ժամանակը . բայց ոչ թէ անցեալն ,
այլ զայն որ կ'անցնի :

Ժամանակն ի՛նչպէս կր յաիռնի . —
Երկայնամիտ լեր , ո՛վ հոգի իմ , և կըրկ-
նապատկէ ուշադրութիւնդ . Սատուած
օգնականն է մեր . Նա արար զմեզ և ոչ
մէք էաք (կամ՝ եղաք) : Ո՛ւշ դիր ուր
ճշմարտութեան արշալոյսն կը սկսի ծա-
գիլ : Սհա համարէ թէ մարմնոյ մը ձայնն
կը սկսի հնչել և կը հնչի , և դեռ կը
հնչէ , և կը լռէ . արդ լուծութիւն է , և
ձայնն անցաւ , և ոչ ևս է ձայն : Հնչե-
լէն յառաւ ճնշուելիք էր և չափեւն ան-
կարելի էր , վասն զի դեռ չկար . և հի-
մայ ալ անկարելի է , վասն զի ոչ ևս
է : Հնչման ժամանակ , այո՛ կրնար չա-
փուիլ , վասն զի այն ատեն կար իր
ինչ՝ կարելի չափման , թէպէտ և ան-
կայուն , վասն զի կու գար և կ'երթար :
Միթէ ասո՛ր համար աւելի կարելի էր ,
վասն զի անցնելովն կը տարածուէր
'ի միջոց ինչ ժամանակի , որ կրնայ
չափուիլ . որովհետև ներկայն անտա-
րած է : Ուրեմն եթէ այն ատեն կըր-
նար չափուիլ , համարէ թէ ուրիշ ձայն
մ'ալ սկսի հնչել , և հնչէ շարունակ և
առանց ընդհատման , և չափեմբ զայն
քանի որ կը հնչէ , վասն զի դադրելուն
պէս անցեալ կ'ըլլայ և չի չափուիլ : Չա-
փեմբ զայն , և ըսենք թէ որչափ է : Սա-
կայն դեռ կը հնչէ . և չի կրնար չափուիլ
եթէ ոչ այն կիտէն՝ ուստի սկսաւ հըն-
չել , մինչև այն կէտն՝ յորում ալ կը դա-
դրի . վասն զի անընթացեմ սկսելու կի-
տէն մինչև վերջնապաւուն կէտն կը չա-
փուի : Ուրեմն ձայն մը քանի որ դեռ
կը հնչէ , չի կրնար չափուիլ որ ըսուի թէ
երկայն է կամ կարճ , կամ հաւասար ,
կամ կէս , կամ կրկինն ուրիշ ձայնի մը ,
և այլն : Իսկ երբ կը վերջանայ՝ ալ չկայ .
ինչպէս ուրեմն կրնայ չափուիլ : Սխա-
հանդերձ , կը չափենք զժամանակն , և
ոչ թէ այն ժամանակն որ դեռ չկայ ,
կամ զայն՝ որ ոչ ևս է . ոչ այն ժամա-
նակն՝ որ տարածութիւն չունի , և ոչ
իսկ զայն որ անսահման է . ըսել կ'ու-
զեմ թէ ոչ զապագայն , ոչ զանցեալն ,

ոչ զներկայն և ոչ զայն որ անցնելու վը-
րայ է . և սակայն դարձեալ ճշմարիտ է
թէ մենք կը չափենք զժամանակն . . .

Ի քեզ , ո՛վ միտք իմ , կը չափեմ ես
զժամանակն . մի հակառակիւր թէ ինչ-
պէս կ'ըլլայ այս , մի հակառակիւր զանա-
զան զգացմամբ : Ի քեզ կը չափեմ ,
կ'ըսեմ , զժամանակն . այն տպաւորու-
թիւնը կը չափեմ՝ զոր իրը կ'ազդեն 'ի
քեզ յաջորդաբար , և անցնելով՝ կը թո-
ղուն 'ի քեզ իրենց դրոշմը . և զատկկայ
կը չափեմ ես՝ վասն զի ներկայ է , և ոչ
թէ անոնց իրականութիւնը՝ զորս անց-
նելով կը թողուն : Այս է զոր ես կը չա-
փեմ՝ ժամանակը չափած ատենս : Ուս-
տի պէտք է ըսել . թէ ժամանակն ուրիշ
բան չէ՝ բայց եթէ այն տպաւորու-
թիւնը , կամ թէ ճշմարիտ չէ որ ես
զժամանակը կը չափեմ :

Միթէ չենք չափեր մենք նաև զլուռ-
թիւնն , ըսելով՝ թէ այն ինչ լուռութիւնն
այնչափ տևեց՝ որչափ որ տևեց այն ինչ
ձայնն , Միթէ միտքերնիս չենք դարձը-
ներ ձայնին տևողութեան վրայ , իբրև
թէ հնչէր , որպէս զի կարենանք չափ
մը որոշել լուռութեան տևելու ժամանա-
կին : վասն զի անձայն և անընչունջ կըր-
նանք մենք քերթուածներ , տաղեր , և
ամողջական ճառեր ալ մտածել . չա-
փել զանազան չարժանաց աստիճան-
ներն և մէկ ժամանակի մ'ուրիշ ժամա-
նակի հետ ունեցած համեմատութիւնը ,
անանկ իբրև թէ բացայայտ ձայնիւ ար-
տասանէինք : Եթէ ոք ուզէ երկնցնել
ձայն մը , և մտքովն որոշէ թէ այսչափ ա-
տեն պիտի երկնցնէ , այնպիսին կը ձև-
ցընէ անտարակոյս նախ լուռութեան մէջ
այն ժամանակին չափը , և յանձնելով
զայն յիշողութեան՝ կը սկսի արտաբե-
րել զձայնն մինչև 'ի կէտն որ որոշած էր ,
մինչև որ ալ չհնչեց և պիտի չհնչի . վասն
զի անիկայ որ արտաբերեցաւ՝ հնչեց , և
անիկայ որ մնաց՝ դեռ հնչուելիք է . և
այսպէս առաջ կ'երթայ . մինչև որ ուշա-
դրութիւնն զապագայն 'ի ներկայն փո-
խադրէ , ապագային նուազմամբ դան-
ցեալն անեցնելով , մինչև որ ապագայն
բովանդակապէս սպառի յանցեալն :

Միտքն է չափ ժամանակի. — Բայց ինչպէս կրնայ նուազիլ և լմննալ ապագայն՝ որ դեռ չկայ. կամ ինչ կերպով կրնայ անիլ անցեալն՝ որ ալ ամենին չկայ. եթէ ոչ վասն զի հոգւոյն մէջ, որ միշտ կը գործէ, կը գտնուին այն երեքն ալ, այսինքն է՝ ակնկալութիւնն, ուշադրութիւնն և յիշողութիւնն։ Առարկայն ակնկալութեան կ'անցնի ընդ ուշադրութիւն և կ'ըլլայ յիշողութիւն։ Սակայն, ով կրնայ ժխտել, թէ ապագայն դեռ ևս չկայ։ Բայց ահա արդէն ապագայս իրաց ակնկալութիւնն կայ մեր հոգւոյն մէջ։ Եւ ներկային համար ով կրնայ ժխտել թէ չկայ այլ ևս. մինչդեռ անոր յիշատակն կենդանի է դեռ մտքերնուս մէջ։ Ով կրնայ ըսել, թէ ներկայն ամենին տեսողութիւն չունի, որովհետեւ անբաժանելի կէտէ մը կ'անցնի, մինչդեռ կը շարունակուի մեր ուշադրութիւնն, որով այն՝ որ ներկայ ըլլալիք է՝ կը մնայ ապագայ. ուրեմն ոչ թէ ապագայն է երկայն երեցողն, որ դեռ բան մը չէ, այլ այնոր ակնկալութիւնն է երկայն։ Եւ ոչ իսկ անցեալն երկայն է, վասն զի ոչ ևս է, այլ անոր յիշատակութիւնն է որ երկայն կը տևէ։

Տաղ մը կ'ուզեմ արտասանել՝ զոր մտքիս մէջն ունիմ. սկսելէս յառաջ ալ կրնակալութեամբ զայն ամբողջապէս կ'ընդգրկեմ։ Սկսելուս պէս, որչափ որ մաս մը կը պակսեցնեմ անիկ վերածելով յանցեալն՝ կը փոխանցի այն իմ յիշողական կարողութեանս մէջ։ Ուրեմն իմ մտաւորական կեանքս ամբողջապէս ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ յիշատակութիւն, նկատմամբ այն մասին՝ զոր արտասանեցի, և ակնկալութիւն, նկատմամբ այն մասին՝ զոր պիտի արտասանեմ։ Սակայն ներկայ է իմ ուշադրութիւնս՝ ընդ որ կը փոխանցի ապագայն անցեալ ըլլալու համար. և որչափ աւելի ապագայն շուտ սահի նոյնչափ աւելի ակնկալութիւնն կը նուազի և ուշադրութիւնն կը բարգաւաճի, մինչև որ ամբողջ ակնկալութիւնն ապառիճ բոլոր այն արտասանութիւնն 'ի յիշողութիւն փոխուի։ Եւ ինչ որ կ'ըսեմ ամբողջ տա-

ղին համար՝ նոյնպէս կ'ըլլայ նաև առանձին անոր մասանցն և վանկերուն համար. նոյնպէս կ'ըլլայ նաև շատ երկայն գործողութեան մը մէջ, որուն փոքրագոյն մաս մը կրնայ ըլլալ ըսած երգս։ Նոյնն ըսելու է ամբողջ մարդկային կենաց համար, որոյ մանրամասունքն են մարդուս ամէն գործերն. նոյնն ըսելու է նաև դարուց ընթացիցն համար, որոյ մասունքն կը կազմեն բոլոր մարդկային կենաց ընթացքը։

Չկտմուք հոգոյն առ Աստուած. — Բայց վասն զի լաւ է ինձ ողորմութիւն քո քան զկեանս իմ, և իմ բովանդակ կեանքս ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ցրումն, քու ալիք ժողովեց զիս 'ի Տէր իմ յորդիշ քո, որ միջնորդ է ընդ քեզ՝ ով Միութիւն, և ընդ մեզ՝ որ բազմութիւն ենք, զանազանութիւն և բաժանումն. որպէս զի իրմով յայն միանամ՝ որ ժողովեց զիս, և ամփոփելով զիս իմ նախընթաց օրերուս ցրումն ներէս, զիմեմ առ քու միութիւնդ, ոչ փոյթ ընելով այնք որ ոչ ևս են. ոչ փափագող ըլլալով այնք իրաց՝ որք կուգան և կ'անցնին. այլ 'ի յառաջագէմն նկրտելով. ուշ եղեալ ընթանալով առանց սաղին անդին խոտորելու՝ 'ի մըրցանակն, զոր քու ձայնդ խոստացաւ ինծի 'ի փառս. ուր պիտի լսեմ քու գովութեանդ երգերն և պիտի վայելեմ մտք քու փառքդ, առանց ապագայի և առանց անցելոյ։ Արդ պակասեցան ամբ իմ յոգւոց ելանելոյ, և դու իմ նեցուկս, Տէր իմ և հայր, յաւիտեան կաս։

Բայց ես շատ երկայն նորաքննեցի զժամանակն, որոյ կարգն ինծի անծանօթ է, և աղմկալից յեղափոխութիւնքն կը յլատեն իմ խորհուրդներս, զուղիւղն հոգւոյ իմոյ, մինչև որ քտեալ և լուծեալ իմ հոգիս քու սիրոյդ բոցով՝ զայ ընկըմի 'ի քեզ։

Արարչագործութեան յառաջ ժամանակ չկար. — Եւ այն ատեն պիտի հաստատուիմ 'ի քեզ և 'ի ճշմարտութիւնդ 'ի կերպի իմում, և այլ ևս պի-

տի չտանջուի մարդկային խուզարկու-
թեանց անյազ հետաքրքրութեամբ,
որք քան զմիտս գերազանց դժուարա-
կրնճիւն իրաց կ'անձկան ըսելով, թէ
Աստուած ինչ կ'ընէր երկինք ու երկիր
ստեղծելէն յառաջ. կամ թէ ինչ մտա-
ծութենէ շարժած ըրաւ այն բաներն,
զոր առաջ երբեք ըրած չէր:

Ո՛վ, Տէր, տուր իրենց, որ ըսածնին
հասկընան, և իմանան թէ երբեք չը-
սուիր առ այն՝ ուր ժամանակ չկայ. վասն
զի երբեք չըրաւ ըսելն՝ ուրիշ բան ըսել
չէ՝ բայց այն թէ բնաւ ժամանակի մէջ
չգործեց: Հասկընան վերջապէս, թէ
ստեղծումէն յառաջ ժամանակ չկար, և
այս չաղակարտութիւններէն ետ կե-
նան: Այն բանին վրայ դարձնեն ի-
րենց հայեացքն՝ որ ներկայապէս կը կե-
նայ իրենց առջև, և իմանան թէ դու,
ո՛վ յաւիտենական արարիչ ամենայն
ժամանակաց՝ կը կանխես քան զամե-
նայն ժամանակս. և թէ բնաւ մէկ ժա-
մանակ մը քեզի ժամանակակից չէ և ոչ
արարած մը, թէպէտ եւ ըլլար իսկ մի՛
որ կանխէր քան զժամանակս:

Աստուած մարդկանցմէ տարբեր
կը տեսնէ. — Տէր Աստուած իմ, որ-
չափ խոր է քու դաղտնեացդ անգուն-
դը. ո՛հ իմ մարդութեանցս հետեւանքն
որչափ հեռացուցին զիս անկէ: Լոյս
տուր իմ աչացս, որպէս զի քու լուսովդ
ուրախանամ: Եթէ զօրաւոր միտք մը
ըլլար գիտուն և կանխագէտ, որոյ առջև
ամենայն անցեալ և ապագայ իբր ներ-
կայ ըլլային, ինչպէս ինծի ամենեւին ներ-
կայ է սաղմոս մը, անշուշտ պակուցումն

և զարմանք կը պատճառէր այնպիսի
միտքն. վասն զի պիտի դիտնար յայտնի
կերպով այն ամէն բաներն, որոնք ան-
ցեայ դարերուն մէջ եղան, և զանոնք որ
գեռ պիտի ըլլան ապագայ դարուց մէջ,
այնպէս ինչպէս որ ես գիտեմ սաղմոսն
երգած ատենս թէ որչափ արտասանած
եմ սկիզբէն, և թէ դեռ որչափ կը մնայ
արտասանելիք մինչև ցվերջ: Բայց քան
լիցի որ դու, ո՛վ Արարիչ տիեզերաց,
արարիչ հոգեոց ու մարմնոց, քան լիցի
որ այսպէս ճանչնաս զբոլոր անցեալն
ու զապագայն. բոլորովին տարբեր է
քոյդ, բոլորովին հրաշալի, բոլորովին
զաղտնի: Սաղմոսն զոր ես կ'երգեմ
կամ կը լսեմ, տարբեր կերպով իմ վը-
րաս կ'ազդէ և զիս կը շարժէ, և միտքս
կը բաժնուի ընդ մէջ ակնկալութեան
բառից՝ որ պիտի գան, և ընդ մէջ յիշ-
տակութեան բառից որք արդէն իսկ
հնչուած են: Սակայն քու անփոփոխելի
յաւիտենականութեանդ մէջ, այս բանս
ամենեւին չի պատահիր. և այս անոր հա-
մար է, վասն զի դու ես իրաւցեմ յա-
ւիտենական արարիչ մտաց:

Ինչպէս որ իսկզբանէ անփոփոխ ծա-
նօթութեամբ ճանչցար զերկինս ու զեր-
կիր, նոյնպէս ալ անփոփոխելի որոժոժով
ստեղծեցիր զանոնք իսկզբանէ: Ո՛վ որ
կ'ըմբռնէ զայս՝ խոստովանի գրեզ, և
ով որ չըմբռնէր՝ նոյնպէս խոստովանի
գրեզ: Ո՛հ, որչափ մեծ ես դու. և խո-
նարհամիտք՝ քու բնակութիւնդ են,
« Դու կանգնես զգլորեալս » և անոնք
որ քու բարձրութեանդ վրայ կը յե-
նուն մէկ մ'ալ չեն ինկնար:

« Ի որոցն Օգոստինոսէ, յամին տեսան 400, յո-
րինեալ նշանաւոր երկասիրութեանդ մէջ, — կ'ըսէ
գաղղ. մատենագիրն Բուժուլաքի Պափաֆէս իւ-
րաց Ս. Օգոստինոսի գրուածքին մէջ, որ պատկաւ
է ի կանառէն Գաղղիոյ. » մեծագոյն յշտասկաց
արժանի է մարդկային սրտի այն անմահական
նկարագիրն, որ կը կոչուին Խոստովանութիւն, կամ
Գիրք խոստովանութեանց... Բայց առեւելիկն կը
գտնենք քան զխոստովանութիւն Ս. Օգոստինոսի
խոնարհութեան և հանձնարոյն այս հրաշալի յիշա-
տակարանին մէջ: Իւր սրբառուն մօրը մահուան

պատմութենէն վերջը Ս. Օգոստինոս ալ ուրիշ
բան չի պատմեր. Տիբերիսի գետախառնումքն
մօտ կանգնուած այն գերեզմանին առջև կը գա-
ղերցնէ իւր պատմութիւնը: Այն ատեն կը սկը-
սին մարդկային կարողութեան և յիշողութեան
հրաշալեաց վրայ ըրած խոմիւնքն. քննութիւն
մը խնդի մտաց լի խորին տեսութեամբ, հե-
տեւալ երեք աստից կամ կրից վրայ, որք են հեշ-
տակարանութիւն, հետաքրքրութիւն, և ամբարտա-
ւանութիւն: Ար գտնենք Քերամբերմ մաղթանք
առ Աստուած՝ զՍ. Գիրս հասկընալու համար:

դշտատուութիւնն երկնից՝ որ ձգուած է 'ի վե-
րայ մարդկան. կը գտնենք մի քան զմէ հանձարեղ,
քաջամարտիկ և գերապանծ խուզարկութիւններ
ժամանակին հոգեւոր և յարմարեցողութեան
որակներով և վրայ. Երկարորութեան առաջին
մասն է պատմութիւն մարդկային հոգեւոր, որ
կը փնտրուէ զշմարտութիւն և զբարութիւնն
արտաքին Աստուծոյ, և վերջապէս յԱստուած
միայն կը գտնէ զայնս. իսկ վերջին երրորդ մասն՝
կը հաւատարի, եւ թէ գերազանց ալ է՛ն, ամե-
նայնի ինչ որ կըցաւ յառաջ բերել իմաստա-
սիրութիւնն բարձրագոյն և խորին: Ըստ մեր
կարծեաց՝ ոչ երբեք Աստուծոյ անհոգութիւնն
և մարդկային խորք բնաւ ասկէ աւելի իրաւ-
մտութեամբ և կորովով չմտուած են, և լե-
զուին թափանցիկ վայելչութիւնն՝ միշտ համե-
մատ է մտածութեանց մեծութեանն: Ափրի-
կեան արծառն թռիչքն երբեմն այնչափ բար-
ձրապայ են, որ զողջով իմ կը հետեւնէ իրեն.
և յայնպիսի բարձրութիւնս կը վերացնէ զմեզ,
որոնց առջև սոսկումն կը զգանք, իրեն մօտք առ-
մեծ վայելչութիւնն Աստուծոյ: Այն անձինք որ
չառ կարգացած են զՊոսիւէ, պիտի իմանան թէ
մեծ անուն է պիսկոպոսն Մէլքայ, խնամով հրա-
հանգած է զմեզ 'ի վարժս Խոսրովաթիտի գրոց
հաշկաւոր Հայրապետին Հիպպոնայ, Վելելիս
կամ Խիլիսիս 'ի Վերայ Խորհրդոյ, Պոսիւէի հանձա-
րոյն մեծագոյն հրաշքեղաց մին, մեզի կ'երևի թէ
իւր նախնին գաղափարն և սքանչելի բողոքն Խոս-
րովաթիտի գրոց երկրորդ մասին զանազան գը-
րութիւններն ստացած ըլլայ, ինչպէս Խոսի 'ի Վեպ-
փոյց երկարախորութիւնս ալ ծնեալ է Յուպփոս
գին Աստուծոյ գրուածքէն: Խոսրովաթիտի գիրքն,
զոր Ս. Օգոստինոս յԱփրիկէ յորինեց, և հառվ-
մեական քաղաքականութեան վերջին նշանից ա-
տեն, դարմանք կ'ազդէ, և իբրեւ բուրգ մը զօ-
րութեան հանձարոյ մեր առջև կ'արձանանայ:
Սոյն այս՝ միանգամայն աղուոր քերթուած մ'է,
գեղեցիկ պատմագրութիւն, և փիլիսոփայական
վայելչ բանաստեղծութիւն: Մենք կը կարծենք
թէ իրաւջնէն մտացի անձ մը, ով ալ ըլլայ՝ միայն
թէ անկեղծ ոք ըլլայ, անկարելի է որ կարողայ և
խոկայ այս գրոց վրայ և չգառնայ 'ի քրիստո-
նէութիւն: Ուրիշ խօսք չենք ընէր այս չնաչ-
խարհիկ երկարախորութեան վրայ, որ ծանօթ է
բոլոր աշխարհի:

Լսենք նաև դարուս տաղանդաւոր իտալացի
Օգոստոս Փնդի իմաստասէր մատենագրին քըն-
նագատութիւնը Ս. Օգոստինոսի Խոսրովաթիտի
գրուածքին վրայ, զոր կ'ընէ իւր մեծահամբաւ
երկարախորութիւններէն մեկուն՝ այսինքն Խոսի
գաղափարն Փիլիսոփայութեան գրուածքին մէջ, եր-
կու և աւելի երկայն գլուխ բանից նուիրելով Ս.

Օգոստինոսի չքննադատու հանձարոյն և վարդա-
պետութեանց:

« Խոսրովաթիտի գիրքն, ինչպէս խորագիրն ալ
կ'իմացնէ, է խոստովանիլ առ Աստուած իւր
անձին սխալները և զնորհա ներքին վերամտա-
գութեան: Կը ջննդեն և կը վննդեն յայսմ ծա-
ծուէ խորք սրտի. կը պատմուի չարին և բա-
րւոյն պատերազմն, անոնց ներքին և արտաքին
պատճառներն, կամայ գաղտնածածուկ շարժ-
ատիճքն, և անոր ճշմարտին ծանօթութեան
հետ ունեցած յարաբերութիւնքն: Խզի հրա-
պարակական ջննդութիւն մ'է այս. բոլորովին
նոր գրուածք մը, հիմանստաց անկարելի, և ա-
մենամեծ ընծայութիւն մը, թէ Գրիստոնէոս
թիւնն զմարտութիւն գիտաւորութեան պա-
տուիրելով՝ զօրաւոր յառաջագոյնութիւն մը
կու ապա իմաստասիրութեան, և թէ՛ մեր ան-
ձին ծանօթութիւնն Խամբայ կը բանայ մեզ առ
հայեցողական ծանօթութիւնս: Խոսրովաթիտի
գիրքն՝ է պատմութիւն Օգոստինոսի, բայց ոչ
միայն Օգոստինոսի, այլ աւելի կամ Խուալ նաև
մեր անհուն պատմութիւնն է. պատմութիւն՝
որ յաճե՛ն բարեպաշտի կը փոխուի յաղթան և
յերգ շնորհակեան: Օգոստինոս յիշեան կը
գտնէ զմարդ. 'ի մարդն կը գտնէ զԱստուած, 'ի
մարդն ընդ Աստուծոյ կը գտնէ զԳրիստոնէոս
թիւն, և 'ի Գրիստոնէոսութեան, որով կը վերանո-
րոգի մարդն և կը վերապաշտի՝ զարարչագոր-
ծութիւն տիեզերաց, և զմի և զնոյն գիրքն ման-
կութեան ճիշդէն սկսելով՝ ծննդոց եւթմ.
օրեայց մէջ կը վերացնէ: Խոստովանութիւն՝ որ
է փիլիսոփայութիւն մարդոց. փիլիսոփայութիւն
որ կ'առաջորդէ առ բնական աստուածաբանու-
թիւն. բնական աստուածաբանութիւն՝ որ կ'ա-
ւարտի 'ի յայտնեալ աստուածաբանութեան:
Աբանչելի միութիւն իմաստութեան, միութիւն՝
առ որ փափաքեցաւ Սոկրատ, բայց չտաացաւ:
Այնպէս որ հայրապետն Հիպպոնայ պատմի է
յայսմ իւր անձին, ինքնին կ'երևի մեզ, և ինքնին
կը մեկնէ իւր գրութեանն ամբողջութիւնը և հե-
ւելնակին հետ անոր ունեցած սերտ զլրաբերու-
թիւնը: Խոսրովաթիտի գիրքն և միան Յուպփո-
սուսի Սոքրոսի կրկին մասն կը կաղմնէ մի և նոյն
մատենի. վասն զի կը բովանդակեն զպատմու-
թիւն Նախախնամութեան 'ի ներքին մարդն և
յաշխարհի. միակ իմաստասիրութիւն մը՝ իմաս-
տասիրութիւն մարդու և պատմութեան, այս-
ինքն իմաստասիրութիւն աւանձին ուրուք մար-
դու և ընկերութեան. մի միայն իմաստութիւն
մարդուս միտքն օժանդակեալ 'ի բանէն Աս-
տուծոյ. իմաստասիրութիւն և Աստուածաբա-
նութիւն միացեալ 'ի միասին, ինչպէս երկինք և
երկիր միացեալ են յԱյնմ՝ որ արարչագործեց
գիրենք: